

Religioonilis-maagiliste tavade uurimise probleeme Venemaal 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses

Siberi šamanismi ainetel

Valentina Haritonova

Teesid

Perestroika tõi Venemaal kaasa traditsiooniliste religioossete kommete, sh šamanismi taassünni, nende põhjal tekkis ka uusilminguid, nt neošamanism. Lõuna-Siberi šamanismi taassünnile aitab kaasa eelkõige rahvuslik ja kultuuriline taassünd. Tutvustatakse šamanismi ja neošamanismi esindajaid Tõvas ja Hakassias. Nende seas on nii kutselisi meedikuid kui ka šamaanide järglasi, aga ka neid, kes on endas lihtsalt šamaanivõimed avastanud ja šamaanipühitsuse saanud. Tõvas leiab aset šamanismi loomulik evolutsioon koos püüdega anda sellele ka ebatraditsioonilist vormi, Hakassias püütakse aga šamanismi kunstlikult taastekitada ja rekonstrueerida peamiselt neošamanismi abil.

Märsonad: Hakassia, neošamanism, rahvameditsiin, rahvausund, šamaan, šamanism, Tõva.

Perestroikajärgne Venemaa on suurepärane tööpõld uurimaks traditsioonilise kultuuri teisenemist ja uute ilmingute teket, eriti religioonilis-maagilises valdkonnas. Paljude, sealhulgas ka välismaiste uurijate arvates on viimased 15 aastat toonud Venemaal kaasa traditsiooniliste religioossete kommete (šamanism, nõidus, posimine jt) taassünni. Nende põhjal on tekkinud ka uusilmingud (neošamanism, uusnõidus) ja juurdunud välismaised šamanismikombed (näiteks Michael Harneri eksperimentaalšamanism). Kujunenud olukord on keeruline ja huvitav nii sotsiaalkultuurilises kui ka teaduslikus plaanis.

Peatun vaid kujunenud olukorra mõtestamise mõnel probleemil, mida käsitlen eeskätt Lõuna-Siberist pärit uusima materjali näitel. Osasid probleeme olen vaadelnud juba oma varasemates töödes (Haritonova 1995, 1999, 2000).

Valentina Haritonova

1.

Religiooni-, sealhulgas šamanismiuurijad, püüavad postsotsialismi algusest peale selgitada šamanismi traditsioonilistel levaladel toimuvat. Olukord tervikuna pole sugugi lihtne, sest lisaks traditsiooniliste tavade aktiveerumisele Venemaal laienevad ka mitmete konfessioonide mõjusfäärid, levivad aktiivselt uususundid, millel on tihti üsna suur liikmeskond ja karismaatilised liidrid. Ka on moodustunud mitmesugused praktilise maagiaga tegelevad rühmad. Mõnikord pretendeerivad viimased koguni teaduslikkusele, kuivõrd nad püüavad lisaks maagilis-müstiliste võtete praktilisele omandamisele õppida klassikaliste ja uute teadussuundade baasil tundma maagia aluseid. Sellised on näiteks parapsühholoogia (psühhotroonika), biolokatsioon ehk radiosteesia ja ufoloogia.

Praktilise ja uurimusliku iseloomuga rühmade kõrval tegutsevad niinimetatud rahvaarstide ühendused, ehkki paljud rahvaarstid ja tervendajad töötavad endiselt üksinda. Tervendajate haridus on väga erinev: lihtsatest külatarkadest kutseliste arstideni, kes on ametlikus meditsiinis pettunud ja võtnud omaks rahvameditsiini ja rahvaarstide meetodid. Ravimist ja tervendamise pakuvad teadupärast aktiivselt ka šamaanid.

Siberi piirkonna uurijaid huvitavad kõige rohkem traditsioonilise šamanismiga seotud protsessid. Tuleb aga märkida, et ka muud religioonilis-maagilised kombid pakuvad sama huvitavat materjali ning nõuavad analüüsimist nii šamanismi arengu kontekstis kui ka olmešamanismi ja kutselise šamanismi seisukohalt (Bassilov 1997; vrd Funk & Haritonova 1999). Toon paar näidet.

Hakassia Vabariigi pealinnast Abakanist pärit kirurg Aleksandr Uranov, töötanud aastaid kutselises meditsiinis, kaotas sedavõrd usu selle võimalustesse, et hakkas otsima alternatiivseid meetodeid inimeste abistamiseks. Tekkisid märgatavad muutused tema vaimses ja psühhofüüsilises seisundis. Uurides ida meditsiini saladusi täiendas ta ennast hoolega. Lõpuks avastas A. Uranov enda jaoks õigeusu, kuid nagu enamik tänapäeva inimesi, mitte selle kanoonilises vormis, vaid süsteemina, mis sünteesib usulise ja teadusliku maailmanägemise.

Hingelise kasvamise käigus ilmnisid maalimisoskus ja ere poeetiline anne. Doktor Aleksandr Uranov kirjutab peamiselt filosoofilisi raamatuid (tema riulil seisab üle kümne seni avaldamata köite) ja

luuletusi (osa on avaldatud). Ta maalib palju, sealhulgas ka religioos-
seid pilte.

Minu tutvumine Aleksandr Uranoviga sattus kokku Venemaa traagiliste sündmustega: läksin tema juurde päev pärast allveelaeva Kursk uppumist ja tabasin ta molberti tagant. Doktor lõpetas väikest pilti – ta maalib Jeesus Kristuse nägu. Teostus oli väga ikoonilähedane. Aleksandr Uranov tunnistas, et pärast tragöödiateadet ei suutnud ta uinuda ja pages oma töötuppa, et maalida seda kuulsat kuju. “Maalisin teda ja palusin jumalat meie poiste eest. Ma tean, et nad on veel elus,” tunnistas ta mulle.

See helge näoga inimene ei korralda oma kabinetis üksnes ravi- ja tervendusseansse, vaid püüab vastuvõtule tulnutele edasi anda ka talle endale avanenud hingelisi väärtusi ja maailmanägemist. Ta on väga kaugel šamanismist kui kombetalitusest, kuid sellele lähendavad teda väljaarendatud võimed (mida nimetatakse sageli šamaanivõimeteks, psühholoogias aga laiienenud teadvuseks), samuti spetsiifiline maailmatunnetus (enda tunnetamine ühtse elava looduse osana, püüe mõista maailmakorralduse kõrgeimaid tõesid, soov teenida oma teadmiste ja võimetegega inimesi).

Oma töö on jätnud ja osutab nüüd inimestele tervendavat abi ka Stanislav Serenot, kellega tutvusin Tõva Vabariigi pealinnas Kõzõlis. Varem oli S. Serenot bioloogiaõpetaja, peale selle oli tal ka meditsiiniline keskharidus. Serenot avastas endas šamaanivõimed, kuid hoolimata Tõvas viimasel kümnendil tekkinud šamanismi soosivast olukorrast ei hakanud ta tavaliseks šamaaniks.

Praegu peab Stanislav Serenot erapraksist, kus tal on kaks abilist, keda ta kutsub šamaanideks. Üks neist, noor mees, paistab silma tähelepanuväärse kontakteerumisvõimega. Ta võtab vastu mingite kosmiliste õpetajate informatsiooni. Tiibeti meditsiini harrastustest ja kontakteerumisest saadud informatsiooni kirjutab ta üles suurtesse vihikutesse, kus talletatakse ka kõikvõimalike teispoole maailma olendite kujutisi ja tervendajate tööks vajalike abivahendite jooniseid. Jooniste järgi valmistatakse töövahendid, mis muutuvad omamoodi rituaalseteks esemeteks, mida tervendajad kasutavad oma kaudselt šamaani tegevust meenutavas tervendustöös.

S. Serenoti teine abiline on noor selgeltnägemisvõimega naisšamaan (ta peab ennast selleks).

Linnas S. Serenoti ja ta abilisi tuntakse ja austatakse, nende õnnestunud ravitsemistest ja õpetusest tuuakse palju näiteid.

Valentina Haritonova

Need ja teised näited annavad tunnistust esiteks sellest, et teatavaid šamaanivõimeid omandavad mitte üksnes traditsiooniliselt šamanismiga seotud inimesed (Krippner 2000 jt), ning teiseks muudatustest nii ühiskonnas tervikuna kui ka üksikisikute saatuses. Osundan, et tänapäevaste rahvaarstide, nagu ka šamaanide seas kõigil aegadel, on nii unikaalseid isiksusi, kellel on välja arenenud tavad võimed ja kunstianne (ühe ja teise kooslusest lähemalt vt Haritonova 1994, 2000a), kui ka lihtsalt šarlatane ja šarlataniks kujunenud – inimesi, kes on sattunud oma võimete ja võimaluste suhtes enesepettuse küüsi (Haritonova 1994a).

Traditsioonilise šamanismiga piirkondades on tervendamine praegu väga lähedane šamanismile. Ühelt poolt on see täiesti loomulik, sest šamanism on alati eksisteerinud tavalise posimise ja ravimise kõrval, teiselt poolt võib jõudsalt uusi teadmisi juurutav nüüdisaegne ravimine tekitada šamaanikombestikus probleeme (uue ja vana süntees on seotud ka neošamanismiga – Haritonova 2000).

Arenenud ravijavõimega inimesi seob šamaanidega siiski väga palju. Nähtavasti avalduvad nii ühel kui ka teisel samasugused psühhofüüsilised võimed, kuid neid kasutatakse erinevas kultuurikontekstis. Traditsioonilise kultuurikonteksti vastupidavusest sõltub, kuidas tajutakse teatud isikuid ja nende võimeid, samuti kuidas hinnatakse kogu šamaanitraditsiooni.

Näiteks Tõva kohta on avaldatud arvamust, et seal on käimas šamanismi taassünd, renessanss (Vainštein & Moskalenko 1995), Burjaatia puhul räägitakse sagedamini šamanistliku traditsiooni seaduspärasest arengust ja seoses sellega taassünni elementidest (Žukovskaja 2000; Galdanova 1999; Urbanajeva 1999). On ka mainitud šamaanipraktika loomulikku postmodernismi Siberis, samuti traditsioonide uuenemist ja muutumist selle valguses (Hoppál 1993). Konkreetse traditsiooni kohta käivad arutlused peegeldavad peamiselt just selles traditsioonis sisalduvat põhitendentsi. Kõik kolm nimetatud tendentsi eksisteerivad eri vormis peaaegu kõikjal. Vaadeldes sellest seisukohast kahe naabervabariigi, Tõva ja Hakassia üsnagi erinevat olukorda.

Tõvas on mingil määral säilinud traditsiooniline šamanism. Elus on üksikud “metsikud” erakšamaanid, kes ei taha uute tuultega kaasa minna (nad on eakad), aktiivselt praktiseerib aga nende vahetus, 35–65-aastased šamaanid. Mõni neist asus praktiseerima üsna ammu, kuid aktiivseks muutusid nad alles perestroika ajal. Loomulik protsess tähendab traditsiooni evolutsiooni, selle kohan-

dumist uute elunähtustega: šamaanid korraldavad loitsimisi linna-korterites ja tühermaadel, kaugemates piirkondades elavad isikud sõidavad kohale, et töötada mõni aeg nn šamaanikodudes, nad kasutavad lihtsustatud šamaanirõivastust jne. Šamaanid osalevad kombestiku läbiviimisel (muldasängitamised ja mälestamised, hingedega suhtlemine *ovaa* pühapaikades, pühapaikade ja eluruumide puhastamise tseremooniad, ravimine) ja tegelevad olmešamanismiga.

Omapärane on šamaanikeskkonna teisenemine ja taassünd. Kohaliku etnograafi ja folkloristi ajaloodoktor Monguš Kenin-Lopsani viimase 10–15 aasta pingutuste tulemusena on Tõvas tekkinud tavatu šamaaniühenduste võrgustik: viis šamaanikodu (kaks Kõzõlis, kolm rajoonides), mille juhid moodustavad šamaaninõukogu. Nõukogu juhib M. Kenin-Lopsan, kelle enda sõnade kohaselt pühitses üheksa-aastaselt šamaaniks šamaanist vanaema. Ta on luude paikapaniija, osutab sünnitusabi, ennustab kivide järgi ja kinnitab, et loitsis varem salaja (Kenin-Lopsan 1998; Haritonova 2000b).

Šamaanikodusid juhivad kõige tugevamad ja kogenumad šamaanid. Palju otsustab siin M. Kenin-Lopsan. Muide, tema näitas kätte šamaanitee paljudele praegustele šamaanidele (seda käsitatakse šamaaniks pühitsemise analoogina), sealhulgas ka Kõzõli keskuste Tos Deer (eesti k 'Üheksa Taevast') ja Dungur (eesti k 'Šamaani-trumm') juhtidele Ai-Tšurek (eesti k 'Kuusüda') Ojunile ja K. T. Dontšuk-oolile.

Taassünni käigus on šamaanitegevus Tõvas märgatavalt teisenenud ja moderniseerunud. Šamaanid püüavad osaleda kõigil riiklikel üritustel (näiteks pühitseda presidendi peojurtat naadõmil ja vabariigi aastapäeval), sõidavad konverentsidele ja festivalidele, korraldavad seminare ning demonstreerivad oma kunsti Moskvast, Itaalias, Ameerika Ühendriikides ja Saksamaal, osalevad Tõvat kajastavates filmides ning korraldavad turistidele isegi näidisrituaale.

Šamaanikodudesse lubatakse ka võõraid, kes tahavad šamaani-kunsti õppida ja praktiseerida.

Traditsioonilist (rituaalset) šamaanivaenu ja müstilisi lööminguid praegu peaaegu ei esine. Osa šamaane suudavad töötada (näiteks ravimise käigus) isegi kolmekesi koos. Šamaanilahingute puudumist ja kollektivismi seletatakse eranditult isiksuse eripäraga. Näiteks K. Dontšuk-ool töötab sageli koos kahe või kolme abilisega, kellele tema on avanud šamaanitee ja aidanud omandada mõningase metoo-

Valentina Haritonova

dika. See aga ei vabasta kunstlikult organiseerunud kollektiive sise-
mistest vastuoludest, mis viivad kokkupõrgete ja isegi kohtuni.

Praktika moderniseerimine on seotud šamaanide rahvusvahelise
aktiivsusega, nende pühendumisega eksperimentaalšamanismile;
teiselt poolt selle protsessi äärmuslikema väljendusena eelmainitud
S. Serenoti ja tema abiliste tüüpi isiksuste iseseisvate otsingutega.
Moderniseerimisprotsess väljendub ka eri traditsioonide esindajate
konsolideerumispüüdes. Näiteks Moskva lähistel korraldatakse
perioodiliselt vene, hakassi ja tõva šamaanide ja neošamaanide
ühiseid seminare-loitsimisi (sealhulgas talvise ja suvise pööripäeva
rituaale); seal võivad osaleda ka M. Harneri meetodika järgijad,
budistliku usutunnistuse esindajad jt.

Tervikuna on tõva traditsioon koos oma tänapäevaste iseära-
sustega püsiv; šamaanipraktika laieneb, sealhulgas laieneb see teis-
tes rahvusrühmades (venelaste seas, kes enamasti on õigeusklikud:
näiteks pärast matuseid ja rahvaliku õigeusu traditsiooni kohaseid
peiesid paluvad mõned venelased šamaanidel viia läbi spetsiaalseid
7. ja 49. päeva peierituaale).

Hakassias ei ole šamaanitraditsioon peaaegu üldse säilinud. Prae-
guseks ajaks ei ole enam alles kõrgema klassi pühitsetud šamaane,
kuigi võib kohata olmešamanismi. Traditsiooni taassünd tähendab
katset seda jõuga rekonstrueerida. Peamiselt teeb seda kohalik intel-
ligents varem avaldatu ja arhiivimaterjalide põhjal ning tuginedes
peamiselt isiklikele mälestustele. Hakassi Kirjanike Liidu juhatuse
esimees Galina Kazatšikova kirjutab näiteks stsenaariume ja taastab
traditsioonilisi pühasid ning osaleb kohtade pühitsemise rituaalides.
Näiteks pühitseti õigeusu kabel šamanistlikult sisse vahetult enne
selle kiriklikku õnnistamist.

Šamanismi praktika poole pöördusid need, keda võib pidada neo-
šamaanideks, kuigi osal neist on šamaanidest esivanemad ja lapse-
põlves ilmnunud võimed, nt Tatjana Kobežnikova (Haritonova 1997,
1999a). Nagu Burjaatias ja Jakuutias, omandavad siingi šamaani-
meetodika üsna soliidse sotsiaalse positsiooniga inimesed, sealhulgas
ka teadlased, kes kuuluvad mitmesugustesse religioonilis-kultuuri-
listesse ühingutesse. Uued šamaanid on veendunud, et nad osale-
vad (müstilisel teel) isegi poliitilistes protsessides (näiteks üks hakas-
si naisneošamaan teatas mulle, et tema ja ta järgijad tagasid kindral
Aleksandr Lebedi võimuletuleku). Sellised nähtused on praegu popu-
laarsed peaaegu kogu Venemaal, sealhulgas Moskvas: mitmed amet-
likud ringkonnad kasutavad sedalaadi toiminguteks ekstrasensse.

Paljud hakassi neošamaanid on välja õppinud ravimiskursustel ning kasutavad nüüdisaegset psühhotehnikat ja meetodikat. Nad käivad tõvalaste juures šamaanisaladusi hankimas. Enamgi veel – kuivõrd hakassi traditsioon oli katkenud, sai näiteks T. Kobežnikova šamaanipühitsuse Monguš Kenin-Lopsanilt. Abakanis suhtutakse sellesse mitmeti: osa haritlasi heidab M. Kenin-Lopsanilt volituste saamise üle nalja (see on seotud asjaoluga, et M. Kenin-Lopsan peab tuttavate šamaanide kartoteeki ja annab paljudele välja oma-laadseid dokumente).

Tatjana Kobežnikova üks konkurente, endine ärimees Valeri Topojev, juhatab pärast ärilist fiaskot Hakassia Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi etnopsühholoogia laboratooriumi. Ta kaitses kandidaadiväitekirja psühholoogias ja tal on tervendusvastuvõttud (moderniseeritud šamaanipraktika) otse laboratooriumis.

Äärmuseni moderniseeritud šamaanipraktika liitub Hakassias intelligentsi loominguiliste otsingutega. Teatud osa intelligentsist tajub nüüdisaega kui salateadmiste avaldumise aega. Nende tegevus – katse naasta oma traditsioonilisse kultuuri – on katse tuletada meelde kõik selle kohta teadaolev, mis on neošamanismi praktikale iseloomulik (Haritonova 1997, 1999, 2000c).

Kui Tõvas leiab aset šamanismi loomulik evolutsioon, selle taassünd, kohati ebatraditsioonilise vormi andmine ja šamaanipraktika transformeerumine ning moderniseerumisprotsess, siis Hakassias püütakse kunstlikult taastekitada ja rekonstrueerida šamanismi peamiselt neošamanismi abil.

2.

Šamanismi evolutsiooni tagab esmajoones šamaanipraktika adeptide olemasolu ja funktsioneerimine konkreetsetes etnokultuuris. On teada, et Venemaal hävitati šamaane või sunniti neid kristlike ja teiste monoteistlike religioossete süsteemide juurutamise käigus kultuspraktikast lahti ütleva.

Näiteks šortsidel, teleuutidel, altailastel, kumandiinidel, tšuktšidel, korjakkidel ja teistel rahvastel polnud 20. sajandi lõpuks suuri šamaane järele jäänud, nganassaanidel säilis Kosterkini šamaani-dünastia, ja kuigi viimane suur šamaan Tubjaku Kosterkin suri peaaegu kaks aastakümnet tagasi, jätkab tema poeg Leonid praegu täiesti enesestmõistetavalt isa ja onu praktikat (Plužnikov 1999).

Valentina Haritonova

M. Kenin-Lopsani andmeil oli Tõvas 20. sajandi esimesel poolel 700 šamaani; paljud neist hävitati – peamiselt surid nad vangistuses või olid sunnitud praktikast loobuma ega suutnud end elatada (Kenin-Lopsan 1998; Haritonova 2000a).

Aastail 1924–1925 oli K. Patatšakovi andmeil Hakassia maakonna 26 aalis kokku 71 šamaani (54 meest ja 17 naist); 39 šamaanil olid käsitrummid ja kostüümid (Anžiganova 1997: 93).

Tõeliste šamaanide säilimisest ja põrandaalusest tegutsemisest saab rääkida Jakuutias ja Tõvas. Kõige paremini säilis traditsioon ajaloolistes oludes Burjaatias (Galdanova 1999). Jakuutias ja Tõvas puutume kokku traditsiooni meie ajani säilimise üksiknäidetega (näiteks Jakuutias tegutsevad edukalt evengi šamaan Savei Vassiljev, jukagiir K. Nikiforov ja mõned teised), aga sagedamini esines perestroika ajal võimalikke traditsiooni otseseid järgijaid (teated on küll mõnikord ebausaldusväärsed või lausa valed).

Näiteks Jakutskis alustas oma neošamanistlikku tervendustegevust Vladimir Kondakov, rahvameditsiini ja uskumuste teadusliku uurimise assotsiatsiooni Urjung Aar Toion rajaja. Endast kui pärilikust šamaanist teatab vastavatele materjalidele tuginedes Marjorie Balzer (Balzer 1993, Balzer 1999).

Šamaanipraktikat viljelevad need, kellel on selle järgimise õigus, kuid kes ei teinud seda nõukogude ajal ametliku keelu surve all. Neid inimesi eristab kaasasündinud šamaanianne, mis ilmneb psühhofüüsilise seisundi aktiveerumises kindlaksmääratud aegadel ehk šamaanihaiguses. Paljud neist on nüüdseks kas hukkunud või vaimuhaiged, sealhulgas ka psühhiaatriaiglates saadud ravi tagajärjel (vt nt Revunenkov 2000). Need, kellel õnnestus oma seisundiga ise hakkama saada või kes said salaja pühitsuse, praktiseerisid saladuskatte all öösiti, aidates sugulasi ja lähedasi (Haritonova 2000a, 2000c). Niisugustesse, peamiselt üsna noortesse šamaanidesse suhtuvad uurijad mitmeti. Sageli peetakse neid nn neošamaanideks. Mina liigitan neošamaanideks vaid need tänapäeval praktiseerivad šamaanid, kes on traditsioonilise šamanismi juurde tulnud isikliku arengu, kõikvõimalike kursuste ja seminaride kaudu, kus nad on oma oskusi arendanud (Haritonova 2000). Neošamanism ei tähenda mulle eksperimentaalšamanismi ega uute maagiakoolide modernistlikke otsinguid, vaid see on traditsioonilise šamanismi taassünni üks aspekt.

Tänapäeva šamaanid ja neošamaanid alustavad praktiseerimist pärast seda, kui keegi on osutanud, et neil ilmnevad šamaanivõimed, või pärast spetsiaalsete arstimiskursususte (mõnikord maagia-, hüпноosikooli vms) läbimist, aga ka vastavate õpperaamatute (nt *Ezoterika* 1991) põhjal oma võimeid arendades. Toon mõned näited:

- (a) Praeguse kuulsa tõva naisšamaani Ai-Tšureki, kellel on sünnipärased šamaanivõimed, kutsus M. Kenin-Lopsan töötama šamaanimajja; šamaaniühenduse Dungur juhi K. Dontšuk-ooli, kes töötas sama šamaanimaja autojuhina, oli tema šamaanist vanaema juba lapsepõlves välja valinud ja šamaanipraktikaks ette valmistanud, kuid tööle hakkas ta alles M. Kenin-Lopsani juhendamisel. Tõva šamaan, endine kutseline laulja N. Ooržak oli sunnitud loobuma karjäärast ja alustama šamaanitegevust äkitselt aktiveerunud šamaanivõimete tõttu – seejuures oli üks tõva šamaan ta šamaaniteele juhatanud (s.t ta oli läbi teinud omalaadse šamaanipühitsuse).
- (b) Hakassi naisneošamaan T. Kobežnikova, religioosse šamaaniühenduse Han Tigir rajaja, lõpetas Moskvast Ülevenemaalise Traditsioonilise Rahvameditsiini Teadusliku Uurimiskeskuse Eniom juures kursused. Kaasasündinud šamaanivõimetega naine alustas tööd ravijana, hiljem hakkas omandama šamaanimetoodikat ja uurima šamanismi (Haritonova 1997). Tõva naisneošamaan N. Sat pöördus abi otsima Moskvast Kõzõli sõitnud ravija juurde, too soovitas tal endal ravimisega tegelda. Seejärel õppis ta raamatute abil, tuletas meelde ja võttis teistelt üle traditsioonilised teadmised.

Šamanismitraditsiooni taassünni ajal on vältimatud selle tõsised transformatsioonid suuremal (näited a) või väiksemal (näited b) määral.

3.

Nagu eespool osundatud, on šamanismipraktika loomulik taassünd adeptide ja šamanismi fooni säilimisel üsna kerge. Nii juhtus Burjaatias, sama toimus Tõvas.

Selline rekonstruktsioon võib olla ka olulisel määral kunstlik – laenates eri rahvaste kombestikust erinevaid elemente ja n-ö globa-

Valentina Haritonova

liseerides teadmisi. Siin on kohane rääkida neošamanismist kui terviklikust, laialt levinud nähtusest.

Taassünnis-rekonstruktsioonis võib oluline roll olla rahvusliku intelligentsi katsetel luua rahvuslikku religiooni, sealhulgas ka šamanismi baasil. Vaatlusalustes piirkondades just nii toimubki. Hakassidel rekonstrueeris sellise “traditsioonilise” usu *ah-tšajani* Viktor Butanajev (Butanajev 1994), tõvalaste *burgan-tšajani* (valge usu) rekonstrueeris Nikolai Abajev (Abajev 2000). Need uued “traditsioonilised usundid” moodustatakse paljus karismaatilise usundi altai-kiži, burhanismi alusel ja analoogina. Siinjuures on kohane tuletada meelde romantismi ajajärku, mil õpetlased otsisid rahvuslikku kirjandust, ja meenutada näiteks Vaclav Hanka, Josef Linda jt tuntud falsifikatsioone.

4.

Šamaanitraditsiooni taassünd stimuleeris adepte. Näiteks Tõva kunstlikult loodud šamaaniühendustesse on ilmunud selles piirkonnas elavad venelastest šamaanid (mida juhtus ka varem, kuigi harva), šamaanid ja õpilased-neošamaanid, kelle esivanemate seas on nõidu ja teadmamehi. Toon mõned näited.

Kasakaatamani poeg Leonid Bepalov hakkas šamaaniks sõjaväeteenistuse ajal. Ta teenis Mongoolia piiril, kus üks tõva šamaan juhatas talle tee kätte. L. Bepalov elab ajuti eraklikult, minnes pikaks ajaks taigasse. Kõzõlis töötab ta šamaaniühenduses Dungur.

Vera Sažina elab praegu Moskvast. Tema oli juba lapsepõlves välja valinud šamaan, kes andis tüdrukule šamaani amuletid. Faktiliselt aga avas V. Sažinale šamaanitee Ai-Tšurek, keda Sažina peab oma õpetajaks. Šamaan sõidab sageli Tõvasse, töötades seal Tos Deeris. Moskvast võtab V. Sažina vastu kodus. Huvipakkuv on asjaolu, et ta osaleb nüüdisaegses šamanismi lavastavas kontsertrühmas. Koos Ai-Tšurekiga esitles ta kombetalitlusi Itaalias, osaledes suvel itaallaste Tõvas vändatud filmis.

Vassili Gubanov on pärit Voroneži oblastist. Tema esivanemate hulgas pole küll olnud šamaane, on aga leidunud teadmamehi ja nõidu. Ta töötab Moskvast Transpersonaalse Psühholoogia Instituudis. Tema otsib šamanismis oma teed. Peaaegu igal suvel käib V. Gubanov Tõvas, kus ta kogub energiakohtades jõudu ning praktiseerib šamaanikodudes ja iseseisvalt. Šamaanina on tal kliente tõva-

laste seas ja ta praktiseerib ka Moskvas. V. Gubanov osaleb ka teaduseksperimentides šamanismi ja teiste traditsiooniliste uskumuste ja praktikate uurimise keskkuses Vene Teaduste Akadeemia Etnograafia ja Antropoloogia Instituudi juures.

S. J. Saveljeva on pärit vene teadajate-nõidade suguvõsast. Šamanismi juurde jõudis ta tõsiste füüsiliste ja neuropsüühiliste traumade tagajärjel, kuigi algselt oli tema tee seotud holotroopse hingamise meetodite omandamisega (Christina ja Stanislav Grofi metoodika alusel). Peale selle on tema sõnade kohaselt asjasse segatud ühe tunguusi suguvõsa esindaja, kes vahendajana andis talle šamaanijõu. S. Saveljeva alustas šamaanitegevust Moskvas, õppides selleks V. Gubanovi seminaridel. 2000. aasta suvel stažeeris ta Kõzõlis šamaaniühenduses Dungur üsna noore naisšamaani Nina Dovuu juures.

Šamaanitraditsiooni taassünni kõrvalaspekt on šamaaniturism. Tõvasse sõidavad väikesed rühmad, kes on huvitatud šamanismist ja tahavad arendada oma võimeid. Rühmad moodustatakse tavaliselt Moskvas. Kohapeal ootavad neid šamaanid ja treenerid, kellega koos siirdutakse jõukohtadesse.

Traditsioonide jäme rikkumine ei häiri peaaegu kedagi. See on tingitud esmajoones sotsiaal-majanduslikest põhjustest, kuid olulisel määral ka uusimate teaduslike andmete imbumisest neošamanistlikku ja isegi šamanistlikku keskkonda. Paljud neošamaanid teevad näiteks läbi transpersonaalse psühholoogia kooli treeningud ja mitmed vaimsed praktikad. Nad loevad vastavat kirjandust, osalevad teaduslikel üritustel (sealhulgas rahvusvahelisel kongressil "Šamanism ning teised traditsioonilised uskumused ja praktikad") ja Transpersonaalse Psühholoogia Instituudi spetsiaalsetel väljaõppe-seminaridel, kus nad ka esinevad, osa töötab Moskvas Venemaa Teaduste Akadeemia Etnograafia ja Antropoloogia Instituudis autori juhitud šamanismi ning teiste traditsiooniliste uskumuste ja praktikate keskkuse teaduseksperimentide programmis.

5.

Šamanismi loomuliku taassünni ja taassünni-rekonstruktsiooni protsessid, millega kaasneb šamaanipraktika seaduspärane transformatsioon ja moderniseerimine, viivad selle traditsiooni omalaadse

Valentina Haritonova

folklorismini: traditsioon kaotab oluliselt oma sakraalsust ja ajuti rüütatakse see sakraalsusega kunstlikult.

Näiteks korraldab Ai-Tšurek koos rühma šamaanide ja neošamaanidega Kõzõli lähedal turismibaasis perioodiliselt näidisüritusi, paludes vaimudelt heaolu, Nikolai Ooržak esineb koos Moskva ansambliga *Neljohkaja Muzõka* ning muusiku ja helilooja Mihhail Žukoviga šamaanitegevust, kõrilaulu ja *New Age*'i muusikat sünteesivas kavas, burjaat Bair Rintšinov lubas lindistada suure osa oma loitsimisest koos vaimu sisenemisega ja tundub olevat valmis osalema Moskva teatrifestivalil.

Samas naisneošamaan (algselt kursused lõpetanud ravija) Tatjana Kobežnikova keelas juunis 1999 rahvusvahelisel kongressil "Šamanism ning teised traditsioonilised uskumused ja praktikad" filmida ja pildistada oma kombetalitusi, ka ei lubanud ta spetsiaalseid arvutiekperimente ning nõudis keeldumist ka oma kolleegidelt. Keeldu põhjendas ta sellega, et vaimud ei taha seda. Võitlus traditsiooni puhtuse eest läks nii kaugele, et osa naisšamaane hakkas T. Kobežnikova juhtimisel kurtma, et kongressil osalevad meesnõiad ja ravijad mõjuvad halvasti šamaanidele, kellele tuleb pärast ühist ümarlauda korraldada puhastav kombetalitus. On huvitav märkida, et saalis viibisid samad inimesed, kes olid õppinud ja töötanud Ülevenemaalise Traditsioonilise Rahvameditsiini Teadusliku Uurimiskeskuse kursustel Eniom, kus T. Kobežnikovagi, seal oli isegi ravija, kelle juures ta ise oli stažeerinud.

6.

Eraldi tuleb rääkida kogu šamaanitraditsiooni ja olmešamanismi taustteadmiste olukorrast ja säilitamisest (Funk & Haritonova 1999).

Juba varem mainitud G. Kazatšikova ja M. Kenin-Lopsan pole üksnes teadmiste hoidjad ja kogujad, vaid ka varasemates konkreetsetes kombetalitustes osalejad ja nende tunnustajad. Nad teavad hästi inimesi, kellele on kokkupuuteid šamanismi ja olmešamanismiga. Muuseas on Tõvas palju traditsiooni mäletavaid inimesi, kellele on olnud otsene kokkupuude olmešamanismiga (Funk 1997). Hakassias on neid tunduvalt vähem, kuid ikkagi on.

Taustteadmised (šamaanifolkloor, šamanistlikud etendused koos olmeliste kombetalituste ning traditsiooniliste šamaani ja rahvaarsti ravitoimingutega), nagu ka traditsioonilised kultused, on asjaolude

loomulikus arengus säilinud palju paremini kui professionaalne šamanism. Praegustes oludes on nende teadmiste järele nõudmine ja see on neid aktiveerinud.

7.

Tahan juhtida tähelepanu ühele selliste praktikate taassünni “üleloomulikule” stiimulile. Selgeltnägijad väidavad, et on võimalik saada informatsiooni seesmisel teel ehk nn “otsesest teadmisesest”, mis on analoogiline šamaani ühendusele vaimudega.

Nüüdisaegsed parapsühholoogilised uuringud kinnitavad nn informatsiooni tunnetamise võimalikkust, sealhulgas mineviku tajumise ja tuleviku sündmuste prognoosi võimalikkust. Otsustades šamaanidelt saadud teabe järgi, omandavad algajad šamaanid nn šamaanihaiguse staadiumis šamaanitarkusi sageli just sellisel teel. Just sellepärast on šamanismi taassünd justkui vana praktika otsene järglane.

8.

Analoogilised nähtused ilmnevad ka eepose või eepiliste laulude esitajate seas (Bassilov 1995; Funk 1999). Šamaanide, loitsijate ja eepiliste laulikute-jutustajate sarnasus on täiesti loomulik.

Tavaliselt väidavad rahvamuusikud, et nad nägid unes või nägemuses oma tulevast pilli, mille nad hiljem endale valmistasidki, kuigi nad polnud varem midagi sellist näinud (vt nt Funk 1999). Unes võidakse kandidaati ka pühitseda – õpetada pilli mängima või anda viis, samuti nagu võidakse unes edasi anda šamaanitarkust, sooritada šamaanipühitsust (Gombojev 2000), õpetada nõiatarkust (Haritonova 1995).

9.

Kõige eelnevaga on seotud traditsiooniliste kombetalituste ja rahvameditsiini taastamine ning pühapaikade puhastamine. See stimuleerib kohapeal ökoloogilisi protsesse.

Valentina Haritonova

Sellist praktikat viljeldakse aktiivselt Tõvas. Šamaanid on palunud Venemaa erakorraliste juhtumite ministeeriumilt, oma kaasmaalasest ministrilt Sergei Šoigult vahendeid kõikide pühade allikate puhastamiseks ja pühitsemiseks.

Hakassias püüab ühing Han Tegir leida vahendeid, et korrastada mõned sakraalsed paigad, mis on ühtlasi arheoloogiamälestised – näiteks kuulsad Sundukid (Kirstud). Siin oli akadeemik Vitali Laritševi oletuste kohaselt iidne observatoorium ja asuvad koopad, kus võib-olla viidi läbi šamaanipühitsemisi (Haritonova 2000d).

10.

Šamaanipraktika taassünniga kaasnevad ka negatiivsed tendentsid. Šamaanitemaatikat ekspuuteerivad ja maagilisi praktikaid viljelevad ka mitmed usuühendused. Lõuna-Siberis peavad kohalikud usundiuurijad sellise praktika taimelavaks Novosibirskit. Šamaanipraktika taassünnile toetuva kultuurilise taassünniga kaasnevad loomulikult natsionalistlikud tendentsid (nt vt Angarajeva 1997; Butanajev 1994; Irgit 2000).

Järeldused

Siberi šamaanitraditsiooni arengu jälgimine lubab rääkida mitmekülgsetest protsessidest, mis annavad tõuke šamaanitraditsiooni taassünniks. Kui vaadata šamaanitraditsiooni arengut üldises usundilises kontekstis, on need sotsiaalsed, majanduslikud, poliitilised, puhtusulised jm protsessid. Eriti olulised on rahvuslik ja kultuuriline taassünd. Põlisrahvuse kultuuri- ja poliitikaeliit teeb panuse šamaanipraktika taastamisele, ja mis peamine, šamanismi viimisele traditsioonilise usu seisundisse koos ametliku staatuse andmisega. Muuseas, see on juba seadustatud vabariiklikul tasandil Burjaatias, Jakuutias ja Tõvas.

Üldine usuline olukord on Siberis üsna segane ja keeruline. Selle taustal ilmutab šamanism end seni pigem traditsiooniliste uskumuste ja kombetalituste süsteemis. Erakordselt keeruline on ja tõsist uurimist vajab Siberi kaheusulisus, mis tekkis kohalikele rahvastele monoteistliku usu sunniviisilise pealesurumise tagajärjel.

Arvestades eri konfessioonide, sealhulgas Läänest tulevate uusususundite ja kohalike karismaatiliste kirikute misjonitegevuse elavnemist, on šamanismi järgijatel mõnikord üsna raske vastu seista rikaste kirikute ja ühenduste survele, sest noil on võimalik mitte üksnes agiteerida nüüdisaegsel moel, arvestades teaduslikke ja pseudoteaduslikke argumente, vaid ka uusi liikmeid humanitaarabiga üle külvata.

Et šamanism kujutab endast uskumuste ja praktika segu, peab ta ühtaegu vastu seisma uusimatele maagiavooludele, samal ajal on ta sunnitud konkureerima praegu võimsalt areneva rahvaravimisega, mille esindajad on hästi varustatud šamaanitarkustele lähedaste teadmiste ja harjumustega, nagu ka kutselise meditsiini oskustega.

Kuid nagu juba öeldud, taastub šamaanitraditsioon tormakalt. Enamikus piirkondadest on sealjuures täheldatav mitme protsessi sulandumine: traditsioonilise šamaanipraktika ja kogu traditsiooni areng, nende loomulik ja rekonstruktsiooniline taassünd – see kõik viib täiesti seaduspäraselt šamaanipraktika ja olmeshamanismi transformeerumisele (Haritonova 2000). See ei tähenda, nagu oleksime šamaanipraktika degradeerumise tunnistajateks. Isegi neošamanismi aktiivse arengu korral pole see nii. Vastupidi, käimasolevad protsessid on šamaanide tegevuses üsna loomulikud. Neid võis täheldada ka varem, sest üsna kitsas tõeliste suurte šamaanide tsunft ei omandanud Teadmist kunagi lihtsalt, vaid nad püüdsid oma oskusi täiustada, sealhulgas üritades kõigi vahenditega teiste Teadmist üle võtta. Šamaanisaladusi on kõigil aegadel ja mitmel pool “ostetud” (Harner 1999). Ja kui juba rääkida šamaaniteadmiste globaliseerumisest, siis selle tendentsi alus on peidus šamanismis endas (Plužnikov 1999; Mader 1995).

Siberi šamanismis praegu toimuvat ei saa võtta selle luigelauluna. Šamaanipraktika alused peituvad inimese psüühikas, neid ei ole võimalik hävitada. Väline keskkond on muutunud ka varem. Sellepärast on praeguste šamanismiuurijate ülesanne mitte kurta hääbuva traditsiooni üle (nagu muuseas paar sajandit järjest teevad folkloristid, kuigi folkloor elab tänase päevani), vaid šamanismi olukorda fikseerida ja analüüsida kui Venemaa sotsiaalpoliitilise, majandusliku, kultuurilise ja usulise olukorra loomulikku nähtust.

Tõlkinud Asta Niinemets

Valentina Haritonova

Kirjandus

Abajev 2000 = Абаев, Николай. Основы психологической и биоэнергетической саморегуляции в национальной религии тувинцев Ак Чаан (Белая вера) или Бурган Чаан. *Сравнительно-историческое и типологическое изучение языков и культур*. Преподавание иностранных и национальных языков: Международная конференция XXII Дульзоновские чтения. Томск: Изд-во Томского государственного педагогического университета.

Angarajeva 1997 = Ангараева, Надежда. *Веточка вербы с бубенцами*. Улан-Удэ.

Anžiganova 1997 = Анжиганова, Лариса. *Традиционное мировоззрение хакасов. Опыт реконструкции*. Абакан.

Balzer, Mandelstam Marjorie 1993. Two urban shamans: Unmasking leadership in fin-de-Soviet Siberia. George Marcus (toim). *Perilous States: Conversations on Culture, Politics, and Nation*. Chicago & London: University of Chicago Press, lk 131–164.

Balzer 1999 = Балзер, Мандельштам Марджори. Современный саха-шаман. Валентина Харитоновна (toim). *“Избранники духов” – “Избравшие духов”: Традиционное шаманство и неошаманизм: Памяти В. Н. Басилова (1937–1998)*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 4. Москва: ИЭА РАН.

Basilov 1995 = Басилов, Владимир. Посвящение во сне: Рассказ узбекского музыканта. Дмитрий Функ (toim). *Шаманизм и ранние религиозные представления: К 90-летию доктора исторических наук Л. П. Потапова*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 1. Москва: ИЭА РАН.

Basilov 1997 = Басилов, Владимир. Что такое шаманство? *Этнографическое обозрение* 5, lk 3–16.

Butanajev 1994 = Бутанаев, Виктор. Национальная религия хакасов и формирование личности. *Altaica* 4, Новосибирск.

Ezoterika 1999 = *Эзотерика 3: Парапсихология*. Учебный курс Мюнхенского института парапсихологии. Мюнхен (tellitav internetist: <http://www.ecc.crimea.ua/~liv/prod.html> – 12. september 2003).

Funk 1997 = Функ, Дмитрий. *Телеутское шаманство: Традиционные этнографические и новые исследовательские возможности*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 2. Москва: ИЭА РАН.

Funk 1999 = Функ, Дмитрий. “Шаманская болезнь” саяно-алтайских сказителей. Валентина Харитоновна & Дмитрий Функ (toim). *Шаманизм и иные традиционные верования и практики: Материалы международного конгресса* 2. Этно-

логические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 5. Москва: ИЭА РАН, lk 323–331.

Funk & Haritonova 1999 = Функ, Дмитрий & Харитоновна, Валентина. Шаманство или шаманизм? Валентина Харитоновна (toim). *“Избранники духов” – “Избравшие духов”: Традиционное шаманство и неошаманизм: Памяти В. Н. Басилова (1937–1998)*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 4. Москва: ИЭА РАН, lk 41–71.

Galdanova 1999 = Галданова, Галина. Бурятский шаманизм сегодня. Валентина Харитоновна & Дмитрий Функ (toim). *Шаманизм и иные традиционные верования и практики: Материалы международного конгресса 2*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 5. Москва: ИЭА РАН.

Gombojev 2000 = Гомбоев, Баир. Сновидения как путь обретения шаманского дара. Валентина Харитоновна (toim). *Шаманский дар: К 80-летию доктора исторических наук Анны Васильевны Смоляк*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 6. Москва: ИЭА РАН, lk 175–187.

Haritonova 1994 = Харитоновна, Валентина. *Портреты народных целителей России*. Москва: ВНИЦГНМ.

Haritonova 1994a = Харитоновна, Валентина. От волхвов – к экстрасенсам. *Знание – сила* 9.

Haritonova 1995 = Харитоновна, Валентина. *Традиционная магико-медицинская практика и современное народное целительство: статьи и материалы*. Российский этнограф 23. Москва: ИЭА РАН.

Haritonova 1997 = Харитоновна, Валентина. “Избранники духов”, “преемники колдунов”, “посвященные Учителями”: Обретение магико-мистических свойств, знаний, навыков. *Этнографическое обозрение* 5.

Haritonova 1999 = Харитоновна, Валентина. *Заговорно-заклинательное искусство восточных славян: Проблемы традиционных интерпретаций и возможности современных исследований* 1–2. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 3. Москва: ИЭА РАН.

Haritonova 1999a = Харитоновна, Валентина. Вариации на тему...: Странствия по мирам Психической вселенной в традиционном и экспериментальном шаманизме. Валентина Харитоновна & Дмитрий Функ (toim). *Шаманизм и иные традиционные верования и практики: Материалы международного конгресса*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 4. Москва: ИЭА РАН.

Haritonova 2000 = Харитоновна, Валентина. *Народные магико-медицинские практики: Традиция и современность: Опыт комплексного системно-феноменологического исследования*. Москва: ИЭА РАН.

Valentina Haritonova

Haritonova 2000a = Харитонова, Валентина. “Шаманский дар” в представлениях тувинцев: Из тувинских материалов летней экспедиции РАН 2000 г. Валентина Харитонова (toim). *Шаманский дар: К 80-летию доктора исторических наук Анны Васильевны Смоляк*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 6. Москва: ИЭА РАН, lk 55–78.

Haritonova 2000b = Харитонова, Валентина. “Весна Средневековья” накануне III тысячелетия (Магико-мистическая практика и “народное целительство” в Московском регионе). Биби-Рабица Логашова (toim). *Московский регион: Этноконфессиональная ситуация*. Москва: ИЭА РАН, lk 262–282.

Haritonova 2000c = Харитонова, Валентина. Избранничество и дар творчества: Судьбы хама, хайджи, тахпахчи... Валентина Харитонова (toim). *Шаманский дар: К 80-летию доктора исторических наук Анны Васильевны Смоляк*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 6. Москва: ИЭА РАН, lk 79–108.

Haritonova 2000d = Харитонова, Валентина. “Священные места” в свете проблем экологии: точка зрения современного шамана. Зинаида Соколова (toim). *Итоги полевых исследований*. Москва: ИЭА РАН, lk 129–149.

Harner 1999 = Харнер, Майкл. Шаманизм у хибаро (шуаров). Валентина Харитонова & Дмитрий Функ (toim). *Шаманизм и иные традиционные верования и практики: Материалы международного конгресса*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 4. Москва: ИЭА РАН.

Horpál 1993 = Хоппал, Михай. Шаманство в пост-модерном мире. *I Международная конференция “Традиционные культуры и среда обитания”, Москва, 15–19 мая 1993: Тезисы*. Москва.

Irgit 2000 = Иргит, И. Бурханизм – религия религий? *Хакасия* 140, 27. juuli.

Kenin-Lopsan 1998 = Кенин-Лопсан, Монгуш. *Тувинское шаманство*. Москва: Издательство института трансперсональной психологии.

Krippner 2000 = Криппнер, Стэнли. Призвание – исцелять: Элементы шаманизма в практике бразильских духовных целителей. Валентина Харитонова (toim). *Шаманский дар: К 80-летию доктора исторических наук Анны Васильевны Смоляк*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 6. Москва: ИЭА РАН.

Mader, Elke 1995. Die Attacke der Grünen Magie: Interkulturelle Prozesse im Schamanismus der Shuar (Ecuador). *Zeitschrift für Ethnologie (ZfE)* 120, lk 177–190.

Plužnikov 1999 = Плужников, Николай Владимирович. *Отражение межэтнических контактов в сибирском шаманстве XIX–XX вв.* Автореф. канд. дисс. Москва.

Valentina Haritonova

Revunenкова 2000 = Ревуненкова, Елена. Судьба несостоявшегося шамана. Валентина Харитонова (toim). *Шаманский дар: К 80-летию доктора исторических наук Анны Васильевны Смоляк*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 6. Москва: ИЭА РАН.

Žukovskaja 2000 = Жуковская, Наталия. Бурятский шаманизм сегодня: возрождение или эволюция? Валентина Харитонова & Дмитрий Функ (toim). *Шаманизм и иные традиционные верования и практики: Материалы международного конгресса* 3. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 5. Москва: ИЭА РАН.

Urbanajeva 1999 = Урбанаева, Ирина. Люди знания в бурят-монгольском тэнгрианстве и проблема шаманской реальности. Валентина Харитонова & Дмитрий Функ (toim). *Шаманизм и иные традиционные верования и практики: Материалы международного конгресса* 1. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 5. Москва: ИЭА РАН.

Vainštein & Moskalenko 1995 = Вайнштейн, Севьян & Москаленко, Нели. Проблемы тувинского шаманства: избранничество, эффективность лечебных камланий, современный ренессанс. *Шаманизм и ранние религиозные представления: К 90-летию доктора исторических наук Л. П. Потапова*. Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам 1. Москва: ИЭА РАН.